

זזה שאינו יודע לשאול – על חינוך משפטי בעולם שבו לא ניתן לדעת הכול

דפנה ברק־ארז*

החינוך המשפטי נמצא בסימן מתמיד של התחדשות. תחומי משפט חדשים נולדים, למשל העיסוק במשפט וטכנולוגיה, וכן חלה עלייה בחשיבותם היחסית של ענפי משפט שבעבר נחשבו לתחומי נישא, למשל דיני ההגבלים העסקיים, המשפט הבין־לאומי או דיני הקניין הרוחני. במקביל לכל אלו, גברה המודעות לחשיבות שנודעת ללימוד המשפטים בהקשר אקדמי ודיסציפלינרי רחב, תוך הזיקקות לתובנות השאולות מעולמות דעת אחרים – כלכלה, פסיכולוגיה, סוציולוגיה ועוד. התוצאה המתבקשת של כלל ההתפתחויות המתוארות הייתה הוספה הדרגתית של קורסים תיאורטיים ובין־תחומיים חדשים ללימודי התואר הראשון, על מנת להתאים את תוכנית הלימודים לשינויים המתחוללים בעולם המשפט ובאקדמיה. כיום, קשה להעלות על הדעת תוכניות לימוד שאינן כוללות קורסים החושפים את הסטודנטים לתובנות מתחומי דעת חוץ־משפטיים. כמו כן נוספו, במעמד "בכיר" (החורג מזה של מקצוע בחירה רגיל), קורסי תשתית שלא נכללו בתוכנית הלימודים המסורתית של אף בית ספר למשפטים – כדוגמת חקיקה ורגולציה. שינויים אלו מוסיפים כמובן נדבכים של ידע ופרספקטיבות נוספות לעולמם של הסטודנטים למשפטים. עם זאת, התוספת כרוכה בדרך כלל בדילול של השכלת היסוד המשפטית במגוון של תחומי משפט "קלאסיים". רשימה זו מבקשת להוסיף "הערת אזהרה" שעניינה המשמעויות של דילול זה.¹ חרף היותי שותפה להערכה כי יש לבחון באופן ביקורתי את הגישה המסורתית ללימודי המשפטים, אני מבקשת לעצור ולבחון פעם נוספת את הגישה החדשה שתוארה, אשר מסתמנת כמגמה ברורה וחד־כיוונית.²

ככלל, התוספות החדשות לתוכניות הלימודים מתאפשרות הודות לצמצום במספרם של קורסי החובה המסורתיים, ובכללם כאלו שמוקדשים לתחומי יסוד כדוגמת דיני הקניין, דיני התאגידים ודיני המשפחה. בדרך זו "מתפנות שעות" לקורסי החובה החדשים, וכן לרכישת התמחות ספציפית בעולם שבו העוסקים בחיי המעשה מצופים, בשלב מוקדם יחסית, "להתמקצע". עולמה של עריכת הדין, כמו תחומים מקצועיים אחרים, חדל להיות עולם של "בעלי מקצוע כלליים" (general practitioners), ואלו הם פני הדברים ביתר שאת ככל שחולף הזמן. כך, עברה הגישה המסורתית ללימודי המשפטים ריוויזיה משמעותית. הפקולטות למשפטים, כל אחת לפי דרכה, אינן מציעות עוד תוכניות לימודים מובנות במתכונת של "בית ספר", אלא תוכניות שבהן יסוד החובה מצומצם והאפשרויות להעשרת הדעת רחבות מני ים. הלכה למעשה, העיקרון המנחה העומד ביסודן של תוכניות הלימודים הוא חיוב התלמידים ללמוד מספר מצומצם מאוד של קורסי חובה (בעיקר: משפט חוקתי, דיני חוזים, דיני נזיקין ודיני עונשין) על יסוד ההנחה שאלו ינחילו את "אבני היסוד" של החשיבה המשפטית, לצידם של קורסי תשתית החוצים דרך תחומי משפט, כדוגמת תורת המשפט, משפט וחברה או משפט וכלכלה. כל השאר נותר בידיהם של התלמידים בהתאם לשיקולים של עניין אישי, שאיפות ביחס לתחומי התמחות, לחצים של שוק העבודה, ואף נוחות או מזל. למעשה, ניתן

* תודות לאספ וינר, נטע זיו, עומר נצר, שרית עבריאן, גיא פריבר וירון קובו על הערותיהם.

זוה שאינו יודע לשאול – על חינוך משפטי בעולם שבו לא ניתן לדעת הכול | דפנה ברק־ארז

לתאר כאן שני תהליכים ש"לוחצים" על תוכנית הלימודים המסורתית משני כיוונים במעין תנועת צבת – מחד גיסא, יתר התמקצעות דוקטרינרית בתחומי מומחיות צרים, ומאידך גיסא, המרה של לימודי משפט במובן המסורתי בלימודים מתחומי דעת אחרים – כלכלה, ראיית חשבון, פסיכולוגיה ועוד היד נטויה. המגמה של לימוד תואר נוסף במקביל לתואר במשפטים גורמת אף היא לקיצוץ במספר הקורסים המשפטיים "נטו" שנדרשים תלמידים ללמוד, מאחר שמרבית התוכניות המשולבות כוללות בתוכן מרכיב של "הנחה" מסוימת בהיקף מקצועות הבחירה המשפטיים.

הקריאה לחשיבה מחדש נובעת גם, אם כי לא רק, מהחוויה האישית היום־יומית שלי עם המעבר לשפיטה. בכל יום מובאים ללשכתי תיקים שונים ומגוונים מכלל תחומי החיים, וכאשר אני מתחילה לקרוא בהם ולצלול לתוכם, חוזרת ומתגנבת לראשי מחשבה המלווה באנחת תודה ובברכה: איזה מזל שלמדתי משפטים ב"עולם של פעם", זה שבו כל תלמיד היה חייב ללמוד תוכנית לימודים רחבה המכסה את כלל תחומי המשפט המסורתיים.³ אני מבקשת להסביר: מדובר במזל במובן מאוד מסוים – זה של יכולת להציג שאלות או לחוש את השאלות שרוחשות מתחת לפני השטח. אין כל ספק שהלימודים לתואר ראשון אי שם לפני שנים רבות לא הקנו לי ידע מספק וערכני בכל אחד ואחד מתחומי המשפט. עם זאת, היכולת להיחשף דווקא בשלב הראשוני של הכניסה לעולם המשפט – במסגרת הלימודים לתואר ראשון – למספר רב של ענפי משפט, פתח בפניי צוהר לשאלות היסוד של כל אחד מהם. במחשבה לאחור אני סבורה שהיכולת החשובה ביותר שאותה יש לרכוש במהלך הלימודים שעיימם נכנסים לחיי המעשה היא היכולת להציג שאלות. יכולת זו יוצאת נשכרת כמובן גם מלימודים רב־תחומיים וחץ־משפטיים. אולם, היא חייבת להיות מבוססת על היכרות עם תחומי משפט רבים. זוהי יכולת שקשה מאוד להשלים אחר כך. יהיה מי שיאמר – רבים לא יודקו להיכרות כזו בהמשך, בעולם של התמקצעות. ייתכן. אולם, אני סבורה שזוהי פרספקטיבה שההזדמנות לרכוש אותה היא חד־פעמית, וחבל לוותר עליה בשלב מוקדם כל כך של הכניסה לעולם המשפט.⁴

לאמיתו של דבר, דומה שלא קיימת מחלוקת אמיתית ביחס לכך שיעד מרכזי של החינוך המשפטי הוא הכשרתם של משפטים שיוכלו ללמוד בעצמם סוגיה חדשה שבה הם נתקלים, להבין אותה בהקשר הרחב – המשפטי והתיאורטי – ולהציע דרכי התמודדות עימה. השאלה היא האם הדרך להשגתה של תכלית זו עוברת דרך תוכנית לימודים הכוללת הכשרה "רוחבית" בענפי משפט רבים (שיילמדו גם מתוך עמדה ביקורתית ותיאורטית) או באמצעות קורסים שישתרעו על פני תחומי משפט מעטים יותר לצד לימודים תיאורטיים שידגימו צורות ניתוח שונות באמצעות פנייה לסוגיות מתחומי משפט רבים.

קשה לחלוק על כך שבאופן אובייקטיבי לא ניתן לדבוק בתוכנית הלימודים הישנה שכללה מספר רב של קורסי חובה מבלי "לפנות מקום" לתכנים חדשים של התמחות, לגופי ידע של דיסציפלינות אחרות ולתיאוריה. אולם, תחושתי היא שהמטוטלת נעה חזק מדי לכיוון האחר. אכן, גם ללא חיוב ובשל שיקולי תועלת ותעסוקה, רבים התלמידים שלא יוותרו על קורסים כדוגמת דיני תאגידיים או, להבדיל, סדרי דין. אולם, מהו המחיר של סיום לימודי משפטים ללא חשיפה לתחומים כדוגמת דיני משפחה או דיני עבודה, למשל? אני סבורה שהסכנה הטמונה בכך היא רבה. היכרות של ממש עם תחומים מסוג זה מחייבת צלילה לגופי ידע שהם "עולם ומלואו". האם איננו רוצים שכל מי שיעסוק בתחום המשפט המסחרי – אי שם בתת־המודע שלו יקננו גם שיקולים ונושאים שנלמדים במסגרת הקורס של דיני עבודה ונוגעים לזכויות העובדים ולתפיסות שאינן מצומצמות לראייתם כאמצעי ייצור? האם אין זה חיוני שכל מי שעוסק במשפטים ייחשף, ולו פעם אחת במהלך לימודיו, ל"צל" המלווה כמעט כל פעולה משפטית – החיוב במס? האם מי שעוסק בדיני משפחה אינו צריך

להכיר את המשפט האזרחי לפני ולפנים בבואו לעסוק ברכוש המשפחתי העומד לחלוקה? חשוב אף לתת את הדעת על כך שהבחירה של התלמידים תהיה מושפעת תמיד – גם אם לא רק – משיקולי תועלת שוקיים (על אף שמלכתחילה לא אלו עמדו ביסודן של הרפורמות). אני סבורה שהלימודים לתואר הראשון הם דווקא המקום שבו יש לעמוד על רכישת ידע והשכלה שימשו "אידך גיסא" לכוחות השוק. אלו ייתנו אותותיהם במועדם – לאחר הלימודים.

אני מבקשת אפוא לחזור ולתת את הדעת על הברכה הכרוכה בלימוד המתפרש על פני תחומי משפט רבים ושונים. איננו יכולים לצפות לידע רנסנסי מקיף בקרב בוגרי משפטים וכנראה גם לא ניתן לשאוף לכך. עם זאת, עלינו לפעול לשימור היכולת להפעיל "מחשבים" רגישים לזיהוי של שאלות יסוד של ענפי משפט שונים כחלק בלתי נפרד של העבודה המקצועית. אכן, במידה מסוימת מבקשים לעשות זאת קורסים תיאורטיים רחבים, הבנויים במתכונת שחוצה תחומי משפט (למשל, משפט וכלכלה או להבדיל משפט ופמיניזם). אולם, אני סבורה כי רגישות מן הסוג שתיארתי ניתן לפתח בדרך כלל לא במתכונת של קורס תיאורטי שמדגים את טענותיו באמצעות "גיחות" לתחומים שונים, אלא באמצעות לימוד שיטתי של כל תחום משפט באמצעות כלי ניתוח תיאורטיים מגוונים. ומה באשר לכך שלא ניתן להוסיף מקצועות חדשים וחיוניים מבלי לדלל את התוכנית הקיימת? אכן, קשה להתכחש לכך. אולם, לדעתי, התשובה אינה מצויה בצמצום רב במספרם של קורסי החובה אלא בהפחתת היקפם של חלק מהקורסים, באופן שיאפשר, לכל הפחות, חשיפה ל"גרעין". כל משפטן שרכש השכלה משפטית נאותה יוכל "להשתלט" על לימוד של סוגיה חדשה בכוחות עצמו. אולם, ללא הרקע הבסיסי של היכרות מעמיקה עם שאלות היסוד של תחום המשפט הרלוונטי, לימוד הסוגיה עלול לצאת חסר. יש להודות כי אחד ממרכיביהן של הרפורמות השונות בתוכניות הלימודים היה צמצום ההיקף שבו נלמדים הקורסים שנותרו קורסי חובה בדומה לכיוון שעליו רמזתי. אולם, דומה שמגמה זו של צמצום היקפם של המקצועות נוספה לצמצום במספרם של מקצועות החובה, ולא שימשה אמצעי לשימור מספר גדול יחסית של תחומי לימוד מחייבים.

יש לחזור לנקודה שבה פתחתי ולהודות על האמת: רשמים אלו באשר לצורך במבט רחב על תחומי המשפט השונים מושפעים מן העמדה המקצועית הנוכחית שבה אני מחזיקה – של שופטת בערכאה המרכזת בידיה טיפול בכלל תחומי המשפט. בתפקידים מקצועיים רבים אחרים של משפטים ועורכי דין, ואף של שופטים בערכאות מתמחות כדוגמת בתי הדין הצבאיים, אפשרית התמקדות רבה יותר תוך "ויתור" על חלק מתחומי המשפט. ייתכן שהשופטים בערכאות הכלליות, ובמיוחד בבית המשפט העליון, הם "בעלי המקצוע הכלליים" האחרונים, שלא לומר "אחרוני המוהיקנים", כלומר אלו שנותרו על משמר המיומנות המשפטית שאינה מבוססת על מומחיות צרה. אולם, אני סבורה שגם מי שעבודתם המקצועית היום־יומית אינה נדרשת לכל תחומי המשפט יצאו נשכרים מהיכרות רחבה עם המשפט על כלל ענפיו. את המומחיות אפשר לרכוש בהמשך הדרך. את ההיכרות הדיסציפלינרית העמוקה עם כלל תחומי המשפט קשה יותר לעשות "תוך כדי תנועה". יש לציין, כי הביקורת שאני מציגה כאן אין משמעותה בהכרח חזרה אל העולם של פעם ואל תוכנית הלימודים הנוקשה שאפיינה בעבר את בתי הספר למשפטים. בעיקרו של דבר, יש להבין ביקורת זו כקריאה לחשיבה נוספת, המכוונת לשני כיוונים משלימים. לחבריי באקדמיה המשפטית אני קוראת לחשוב על מתן יתר משקל לגישה המסורתית, תוך שילובה בתמורות שחלו בכל זאת במהלך השנים (מתן בחירה לגבי השלב שבו נלמדים חלק מהקורסים, בשונה מן הגישה הנוקשה שאפיינה בעבר את החלוקה של המקצועות על פני שנים, ואולי אף לימוד חלק מן המקצועות במתכונת "מקוונת" באופן שיקל על בניית המערכת). לא פחות חשובה מכך היא הקריאה לסטודנטים למשפטים – לנסות ולהרחיב את זווית ראייתם באמצעות בחירה של תוכנית לימודים מגוונת, מתוך שכנוע פנימי

זה שאינו יודע לשאול – על חינוך משפטי בעולם שבו לא ניתן לדעת הכול | דפנה ברק־ארז

שהדבר יעשיר את יכולותיהם כמשפטנים רחבי אופקים, חרף הפיתוי להסתפק בהתמחות מחודדת או להתמקד במקצועות המתגמלים בשוק העבודה. על כך יש להוסיף, כי פתרון נוסף לצורך לרכוש מומחיות ספציפית יכול להימצא במסגרת של לימודי המשך (לתואר שני), לאחר השלב של רכישת ההשכלה המשפטית הבסיסית במסגרת התואר הראשון.

נהוג לומר ש"אין הזדמנות שנייה ליצור רושם ראשון". הדברים נכונים במידה רבה גם לגבי הלימודים לתואר ראשון. אין הזדמנות שנייה לפתח רגישות וידע בסיסי לגבי ענפי המשפט. זהו נכס מקצועי רב־ערך שאותו אנו נושאים עימנו. את כל השאר – ניתן תמיד ללמוד בהמשך.

הערות

- 1 הרשימה מתייחסת למגמה המתוארת באופן כללי, שהתקבלה – במידה שונה – בבתי הספר למשפטים בישראל, במידה רבה בהשפעת הגישה הרווחת בבתי הספר למשפטים בארצות הברית. המשך הדברים יתייחס למגמה זו, ולא לפרטי היישום שלה במוסדות השונים.
- 2 זאת, על אף שהייתי שותפה לשינויים שחלו בתוכנית הלימודים המסורתית בעת שכיהנתי כחברת סגל בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב בין השנים 1992-2012 ובפרט בעת ששימשתי כסגנית הדקאן בין השנים 2000-2002, תקופה שבה הונהגה בפקולטה רפורמה נרחבת אשר צמצמה את היקף מקצועות החובה.
- 3 למדתי לתואר הראשון בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב בין השנים 1983-1987.
- 4 אין מדובר אפוא בטיעון המדגיש את ההכנה לעבודה מעשית, ברוח המחלוקת המסורתית באשר לאופיים של לימודי המשפטים, כלימודים תיאורטיים או כלימודים המכוונים לעריכת דין, אלא דווקא בטיעון המדגיש את הבנת העומק של סוגיות משפטיות, גם מעבר ליכולת המעשית לתת להן פתרון.